

AZ ÉRDY-KÓDEXRŐL ÉS A MAGYAR NYELV SZÓ- RENDJÉRŐL

WACHA BALÁZS

1. Szövegválasztás

Általánosabb érvényű, bevezető állításaimat az ómagyar korból vett adatokkal világítom meg. Az Érdy-kódexből veszem majd azokat a példáimat, amelyek mondat vagy mondategység kommunikatív csúcának, a főhírnek^{1, 15} ige utáni megjelenhetését alátámasztják. A szórend és az egész ómagyar kor nyelvállapota foglalkoztat, de közvetlen személyes céloom ebben az esetben az Érdy-kódex-szel való alaposabb megismerkedés.

Az Érdy-kódexet² azért választottam vizsgálatom fő forrásául, mert elég régi – és ugyanakkor: elismerten³ jó⁴ szöveg. Korának, a kódexek korának nyelvállapotát, ha csak részben is, mint súlyos tartalom hordására képes nyelvváltozat megtestesülése és dokumentuma, joggal képviselheti – irodalmi és szűkebb értelemben vett nyelvi szempontból egyaránt elismert joggal.⁵ A nyelvi vizsgálatok szempontjából előnyös tényező, hogy – mint Madas (1998a, b) összeállításai tanúsítják, magyar nyelvű párhuzamos helyeknek⁶ és latin előzményeknek/párhuzamoknak (Madas 1998c) nem va-

---

¹Hukaya Shitoshi 1977-ben a *cím* és a *hír* szakszavakat ajánlotta a mondat (bevezető részben elhelyezkedő) *témájának*, ill. az újságoló résszel azonosítható *propozitumának/rémájának* magyar nyelven való megkülönböztetésére. A híren belül megkülönböztette a főhírt. – Itt jegyzem meg hogy a *téma* terminus technicist illetőleg Elekfi László a maga használatában – eltérően mind a *topik* (topic), mind a *bevezető rész* stb. kifejezések használóitól, nem köti meg a szóban forgó mondatrészlet sorrendi helyét – az Elekfi-féle *téma* lehet a mondat végén is: emocionális tagolás esetén. (A főhírről l. még Hukaya 1977, vö. Fukaya 1988, jelen írás 15. lábjegyzete, valamint Wacha 1995: 131–8).

²Az Érdy-kódex tanulmányozásának történetére l. Dienes Erzsébet 1990. – Az előadásban más kódexekből is idézek néhány adatot, a megállapítások érvényességi körének érzékeltetésére. — Itt köszönöm meg, bocsánatukat kérve, Velcsov Mártonnénak és Zsigri Gyulának hibáim türelmes javítását, segítségüket.

³Sokszor sejdítjük kódexeink, kivált a domokos rendiek olvasása közben egy-egy erőteljes egyéniség szava zendülését a fordításon át, az irodalmi önállóság megannyi érlükletéseként, de soha oly határozottsággal és személyes hangütéssel, mint a Karthausi Névtelen hatalmas művében – írja Horváth János (1931: 244, vö. Dienes 1988: 261).

⁴Az 1526-ban íródott Érdy-kódex kiapadhatatlan forrás nemcsak a hang-, alak- és mondattörténet, hanem a jelentéstörténet és a stílustörténet számára is. „Az Érdy-kódex művészi szintű prózája az eddigiek-nél több figyelmet érdemel: jellemzőinek feltárása sok szempontból hasznosnak, s az elkövetkezendőkben szükségesnek is mutatkozik” (Dienes 1988: 260, 266).

⁵Fazakas Emese (1996) is épít az Érdy-kódex számos metaforájára tanulmányában, melynek témája *a nyelvi világmodell ideje*.

⁶Madas Edit nyomán: DöbrK. XII, 130–1, 131, 134, 138–9, 212, 209, FestK. XIII, 101, PozsK. 115, VirgK. III, 329WinklerK. 278–9, 317–9, 327–8, SzékK. XV, 103–5 stb. stb. Madas (1998c) felhasználta (javítva) Szerecz Alajosnak (1916) hasznos, de sok hibát tartalmazó munkáját.

gyunk híján. Dienes Erzsébet (1990: 52–8) kiemeli, hogy bibliarészleteket is tartalmazván, az ÉrdyK. a Vizsolyi Biblia egyik előzménye; ugyanakkor a magyar történetírásnak is egy korai állomása.

A kép nyilván finomulni fog még, az irodalomtörténeti megítélés bizonyára nem minden tekintetben végleges, semmi esetre sem fenyeget azonban az a veszély, hogy a vizsgálat anyagának valamiféle színvonaltalansága okán a benne tapasztalt tendenciákat, a mondatok állítandó sajátosságait eleve érdektelennek tartják majd a kor nyelvének és kultúrájának vizsgálói: a kódexben található mondatformákat és a képviselt szórendi elrendezéseket létezőnek merhetem állítani. – A több kutató véleményét összefoglaló Dienes Erzsébettől idézek: „Az Érdy Kódex nyelvi megformálására nézve érvényes Mészöly Gedeon egyik megállapítása: »Szó és írás a lélek érzékeltetője, a stílusban az emberrel találkozunk« (Szegedi Füzetek-III. 220). – Mészöly az Érdy Kódexet legszebb magyarságú kódexünknek tartotta ... (ÖMSz. 242), a scriptorról pedig ezt mondta: »Az ÉrdyK. tudós írója stílusának is a néptől tanult nyelv ad sok helyen költői szárnyalást« (uo. 252). – Bán⁷ szerint: »a Karthausi Névtelen anyanyelvének mestere volt« (i. m. 121)» Dienes lejjebb így folytatja: „...a kompilálás, másolás, fordítás eszközeivel is élő író, a Karthauzi Névtelen, egységes mondanivalójú és nyelvi megformálását művet kívánt létrehozni. E tény igazolja a többi között a kódex kéziratában fellelhető, az írótól származó számos tartalmi, hangjelölési és nyelvjárási jellegű *szövegjavítás*. – Ugyanakkor a kódex a művészi igénnyel megalkotott prózai szövegek együttese is.” (Dienes 1990: 56). Bottyán János 1982-ben írta: „Ez a kódexünk, amellett hogy a legnagyobb magyar legendagyűjtemény, az ötvenkét vasárnapra és a szentek ünnepeire rendelt evangéliumi szakaszok fordítását is tartalmazza. Ez a legterjedelmesebb régi magyar kézirat.”⁸ Tarnai Andor szavai szerint (1984: 281) a Karthauzi Névtelen a „középkori magyar nyelvű egyházi irodalom legnagyobb alakja”. A Karthauzinak művét is „nagy”-ra tartja Tarnai, bár a kor színvonalát ez a kor toposzait jól alkalmazó munka Tarnai szerint (csak) meghatározott tekintetben haladja meg. Tarnainak a műről adott jellemzését – néhány szavát kiemelve – úgy foglalhatjuk össze, hogy az Érdy-kódex „szövegállapot szempontjából a körülményekhez szabott szabad fordítás (akkomodáció)...”

Ugyancsak hangsúlyos Bán Imrének (1976) az a véleménye, hogy a szöveg egésze egyúttal műegész is. Tarnai ehhez hozzáteszi, hogy – mint Bán Imre is tudta – a kódex legnagyobb része fordított (akkomodált) szöveg (1984: 326). Madas Edit (1985: 11) lényegében a fordítás és akkomodálás színvonalának időnkénti egyenetlenségét is érzékelteti.⁹

⁷Bán Imre A Karthausi Névtelen műveltsége címmel írt kismonográfiát az Érdy-kódex (fő) scriptoráról, I. az irodalomjegyzéket. Dienes Erzsébet ismerteti a Magyar Nyelv hasábjain (1977).

⁸Bottyán János: A magyar biblia évszázadai (1982: 26).

⁹Madas Edit felhívja a figyelmet arra, hogy Urbán pápa legendája kétszer szerepel a kódexben.

Ez lehetővé teszi a Névtelen fordítói és szerkesztői eljárásainak megfigyelését. „Az Urbán legenda maga elég lapos történet. A latin változat száraz, tudálékos, a magyar fordítás is gyenge, bár az utóbbi amennyit veszít a szerkesztés szigorából engedve, annyit nyer a közvetlenebb hanggal. A második magyar változat nem sokkal jobb az elsőnél. A változtatásoknak az a magyarázata, hogy a Karthauzi Névtelen nem másoló. Kompiláló, stilizáló ösztöne saját szövegével szemben is éber, az olvasott mondatok a legnagyobb természetességgel alakulnak át tollán. A forrásoknak ez a könnyed, természetes kezelése és az állandó javítási igény teszi olzan nehezzé - az óriási méretű szövegpusztuláson túl - kódexünk közvetlen latin forrásainak azonosítását és a magyar szövegek egymásból való levezetését – írja Madas (1985: 11).

Tisztán a kor nyelvi rendszerének (nem pedig a Karthauzi Névtelen forrásainak) a megismerését illetően a Névtelen könnyedsége pozitívum: garancia arra, hogy nem nagyon írt le tekintélytiszteléstől saját nyelvi megítélés szerint rosszul hangzó mondatokat.

Summázva a fentieket: a Karthauzi Névtelennek érdeme mindenek előtt az, hogy kitűzött-célját valóban teljesítette, mégpedig összességében jó nyelvi színvonalon. Teljesítményének kiemelkedő értéke számunkra részben abból fakad, hogy ez a jól véghez vitt munka fenn is maradt (vö. Tarnai i. h.).

Nagyon valószínű, de ez idő szerint nem bizonyítható, hogy az Érdy-kódex a városlódi karthauzi kolostorban készült.¹⁰ Hogy mikor? 1526–1527-ben.¹¹

2. További kérdések

Szórendről lesz szó, illetve főképpen a mondat szintű mondatrészek sorrendjéről. Elsősorban egyszerűen a szokásos – akár ma is leghétköznapibb – sorrendek valószínűsítését szeretném mintegy dokumentálni, de a maitól¹² sajátosan eltérő elrendezések is érdekelnek. Az Érdy-kódex hitelt érdemlően dokumentál a maga korában élő nyelvi jelenségeket, formákat. Hozzáférhetővé teszi ezen túlmenően az azóta is érvényben maradt jelenségek ennél szűkebb körét is.

A magyar szórend történetében, ha a finom részleteket is figyelembe kívánjuk venni, s nem elégszünk meg azzal, hogy amióta csak írásbeliség van, a magyarban a mondat szintű mondatrészek sorrendje neutrális mondatokban hozzávetőleg – szabad s így az általában vett szórend: viszonylagosan szintén mindig olyan „szabadfélének érezhető” volt,¹³ szóval ha ennél nagyobb igényűek vagyunk, ellentmondásba ütközünk. Biztatóan, egyszersmind riasztóan hat H. Varga Gyulának a mai magyarra vonatkozó megnyilvánulása, amely szerint igekötős szerkezeteknek H. Varga Gyula (1993: 318) ötvenhét altípusáról tud. A nyelvtörténetet illetően, legalábbis, azt érezzük, hogy a nyelvemlékekről való közvetlenebb tapasztalatainkat nehéz megfelelően előadni. A mondat szintje alatt a szószerkezetek belső szórendjét ugyan az ómagyarra vonatkozóan

¹⁰A Pallas nagy lexikonának (1897) megfelelő szócikke szerint Városlőd „kisközség Veszprém vármegye veszprémi j.-ban (1891) 2248 német és magyar lak.... Lakói köedényt gyártanak. Itt hajdan kartauzi székház volt (l. Lövvöldi kolostor). V. régi neve Leveld v. Lövvöld volt (Th–V). Kiss Lajos (1988: 737) *Városlőd* címszó alatt a többi között ezt írja: „helység Veszprém megyében Ajkától északkeletre ... 1531 Warasweld... de l. 1270: leued... a helységet a középkorban királyi erdőővők lakták...” Pais: MNy. 23: 54; 39: 322, Bácszi: MNy. 50: 377; (Mikesy:) *VeszprHtLex.* 388; vö. még Dienes Erzsébet 1966.

A Pallas nagy lexikona a *Lövvöldi kolostor* címszó alatt (XI, 1895: 697) így ír: „...a mai Város-Lőd mellett (Veszprém) szent Mihály tiszteletére 1364 körül alapította I. Lajos király a kartauzi szerzetesek (néma barátok) számára. A szerzetesek száma 12 volt Lövvöldön kívül az övök volt a Zala vármegyei Tapolca város és a Somogy vármegyei Karád. Birtokaik után az 1492-iki törvény szerint 200 lovas katonát kellett tartaniok az ország védelmére. 1551. a törökök elpusztították. Vö. *Dedek*, A karthauziak Magyarországon. KAR.

Madas Edit írja (1998: 5–4): A magyarországi kartauzi kolostorok fekvését tekintetbe véve ma már általánosan elfogadott, hogy a Névtelen a Lövvöldi kolostorban működött. Azt a feltételezést azonban, hogy a kolostor prokurátora lett volna, el kell vetnünk.

¹¹Amikor a kódex datálása körül folyik a vita, csak a meglévő példányról van szó. Ezzel kapcsolatban megfontolandó Bán Imre érve, aki szerint a Névtelen a pisai időszámítást követte, mely 1526. márc. 25-én kezdte az 1527. évet és 1527. március 25-én fejezte be azt – írja Madas Edit. A hely, amelyre Madas Edit hivatkozik: Bán Imre, i. m. 8–10 pp. Madas Edit szavait idézem tovább (1998: 3): „A de sanctis rész végén ez áll: finis apparet in die Clementis 1527. Kelemen ünnepe november 23-án van.”

¹²A mai magyar nyelv szórendjéről l. pl. Hukaya 1977/ Fukaya 1988, É. Kiss 1992, Varga 1986.

¹³Ezt a megközelítést az elmúlt időkben is többen bírálták (a már közismertek mellett pl. Hukaya, 1977).

S. Hámori Antónia alaposan ismertette (1995: 356–8, 405, 461), a mondat szintjén megjelenő tendenciákról pedig például Molecztól (1900), Fajcsék Magdától (1942), Behrenstől (1989) tanulhatunk. Molecz kiemeli az ige utáni bővítés korábbi gyakoriságát, Behrens, aki a Halotti Beszéd-től a 19. sz. végéig vizsgálja a magyar nyelv fejlődését, a mondat aktuális tagolásának, valamint a határozottságnak a szórendben való szerepét emeli ki. Arra a következtetésre jut¹⁴, hogy a 19. századra a magyar szórendben felerősödik a tárgy határozottságának, ill. referenciájának a szerepe, az SOV elrendezés kontrasztivitása, az SV elrendezés kontextusfüggőbbé válik, uralkodóvá válik téma mondateleji helyzete stb. Mindamellert nekem egyelőre nem sikerült a rendelkezésre álló szakirodalmat és forrásokat a kellő részletességgel és bizonyossággal átlátnom, alábbi megjegyzéseim ezért szűkebb hatókörűek.

A nyelvtipológia és a finnugor nyelvészet SOV → SVO, ill. OV → VO fejlődést tesz fel az ómagyart megelőző időre. A Halotti Beszédben már együtt találjuk az OV és a VO elrendezést. VO: *tilutoa wt, Hadlawa choltat* OV: *halalut evec*. Behrens (1989) a középmagyarban, hangsúlyozva a bizonytalanságot, ill. anyagának változatosságát, a tipológiai feltevéseknek tulajdonképpen ellentmondó, az említetthez képest fordított irányú mozgásra utaló statisztikai adatokkal is szolgál. A Jókai-, a Bécsi-, a Müncheni-kódexből vett adatai SVO túlsúlyt mutatnak, a későbbi kódexek adta kép ellentmondásos, a még későbbi 24 szövegből 21-ben a szerző SOV túlsúlyt talál (Behrens 1989: 82). Több helyen kitér Behrens arra is, hogy az SVO : SOV arány nem vagy nem feltétlenül korrelál a VO : OV aránnyal¹⁵ (1989: 82, 149).

A kései ómagyarban az állítmányból, szerkezetes vagy nem szerkezetes alanyból és tárgyból álló (vagyis bármely sorrendben V-t és S-et és O-t tartalmazó mondategységek, mondatok) között mind a hat kombinatorikus variánst megtaláltam. Az arányok: SVO: 43,3 %, SOV: 21, 6 %, OSV: 10,3 %, OVS: 8,3 %, VSO: 9,3 %, VOS: 6,2 %.

A gyakoriság alapján el lehet mondani, hogy az SVO és utána az SOV a legjellemzőbb elrendezések, az viszont már nem feltétlenül áll, hogy az egyéb elrendezések ritkább volta feltétlen az adott mondatoknak valamiféle rendszeridegenségét mutatná. Nem mintha ezt állítaná valaki is, de mert az esetek egy kis része a tulajdonképpeni nyelvszokáson mégiscsak kívül állhat, kiemelem, hogy figyelemre méltó számú esetben

¹⁴Nichtsdestoweniger sollte genau an dieser Stelle hervorgehoben werden, dass eines der wesentlichen Charakteristika der Gesamtentwicklung der ungarischen Syntax in der hier untersuchten Zeit ist, dass die Wortstellung zunehmend zum Hauptträger pragmatischer Funktionen innerhalb des ganzen Systems wird. Eine vielfach beschriebene Komponente dieser Entwicklung ist die, auf die oben in der Übersicht vereinfacht unter *Fokusprominenz* Bezug genommen wurde, d. h. die Entstehung der Leerstelle unmittelbar vor dem Verb und die damit verbundene Entwicklung des Fokus zu einer prominenten Kategorie in der ungarischen Syntax. Behrens 1989: 422.

¹⁵Ez szinte kézenfekvő, ha arra gondolunk, hogy ma valamely meglévő OV elrendezést alannyal egészítve ki az a l a n y aktuális hírértéke szerint módosítjuk vagy nem módosítjuk a kiinduló OV elrendezést. A) Tanácsot adott. – B) Éva tanácsot adott. C) Éva adott tanácsot. Minden további nélkül úgy fogjuk fel, hogy nemcsak a B hanem a C mondat is az A elrendezésből vezetődik le, módosulással.

Nem állítom persze, hogy ezt minden további nélkül vissza lehet vetíteni a kódexek korába.

ez a szokáson kivüliség nem áll fenn vagy nem nyilvánvaló. Hiába igaz, hogy viszonylag ritka az OSV és az OVS sorrend: a ritkaság itt **nem** – vagy nem az **alapvető** rendszerből való – **kisiklásból** s nem is feltétlenül **esetlegességéből** adódik. Ha például a mondategység igéjének tárgya vonatkozó névmás (*kyt, akyt, valakyt*), amellyel a vizsgált mondategység az előző mondategységhez kötődik, ennek a tárgynak éppen az élen állása a legközöségesebb megoldás (pl. OVS, OSV): s az így létrejövő mondategység emellett még neutrális is: sem nem nyomatékos, sem modalitása nem sajtáságos. VirgK. 38: (*eß czináltak vala zepen zerzet agyat.*) *Kyt lata bodogfagos zent ferencz*: OVS. – 1527 k.: (*heya lesen annak.*) *amyt fogatthak*¹⁶: OV. ÉrdyK. 609: (*myndent(!)*) *valakyt aad ennekem az en atyam*: (*myndent*) OV Ad S. – ÉrdyK. 636: *hogy az nagy zent Cartufya zeerzetben menne, kyt mykoron meg ertót volna cent hwgonak feyedelme meg feelelmeek raytta* (...O..IK V S...). Közöséges a tárggyal való kezdés akkor is, ha a tárgyra kérdezzük: SándK. 22: *Myt akar ez?* Az első tárgyeset nem a tárgyat jelöli itt: ÉrdyK. 22: *Myt haborgatz mynket* (vö. G. Varga 1992: 517).

Molecz Béla 1900-ban jelentette meg a magyar nyelv szórendjének történetét vizsgáló munkáját. Ebben hangsúlyozza, hogy középkori szövegeinkben sokkal többször szerepel az ige meghatározója – bővítménye – az ige után, mint ezt a kortárs, tehát 1900 körüli nyelvállapot alapján várni lehetne. Szövege pontosabban így hangzik: „Mélyebb kutatás nélkül is feltűnik, hogy régi nyelvünk sokkal többször hagyta nyomatékosan, meghatározó nélkül az igét, mint a mai magyar nyelv. Az igével kezdték a szót a cselekvésnek, történésnek, lételnek legfontosabb jegyeit is, mint kiegészítő tagokat tették az ige után, véle egy, vagy tőle különvált szólamba, vagy pedig az ige elé ismét, de ilyenkor – hihetőleg – mindig másik szólamba”.

A bővítménynek vagy akár az igekötő-előzménynek a hátravetése nem volt egyértelmű azzal, hogy az ige előtt álló mondatrész hangsúlyos és értelmileg nyomatékos (= a mondategység főhíre)¹⁷ volna, vagy akár csak mintegy szokásszerű nyomaték folytán ezt a mondat (automatikus) fókuszának tekinthetnénk. (Vö. pl. É. Kiss 1978: 269–72.)

Nyilván nem a *nemy edewben* ennek a mondatnak a főhíre: JókK. 9: *azert nemy ewdeben mene el helerewl*. A főhír az ige és az igekötő után van a következő idézetben: a főhírséget a kiemelő *csak* is igazolja: JókK. 91: *ky elegednek meg czak azon felfeges gyczewfeges cristofon*. Nemegyszer az is előfordul, hogy a mondat főhíre az igetövet, igei személyragot s végül az igekötőt vagy bővítményt is követi, vagyis egészen hátul áll: NádK. 228: (*vegedel ezt es bolaffad nekõnc barrabaft el*).

¹⁶ Klev. 148, MNy. 37: 206, vö. G. Varga Györgyi 1992: 526.

¹⁷ Hukaya Shitoshi (1977) a *főhír* szót a fókusz, ill. az ige előtti hangsúlyos elem megnevezéseként vezette be, annak tudatában, hogy a mai magyarban ezen a helyen találjuk a mondat kommunikatív csúcát. A *főhír* szó az én használatomban nem vonatkozik megkötött sorrendi helyre, s nem lehet automatikus. Előfordul, hogy a mondat fókuszában nem a mondat főhíre van, s az is – mint látjuk –, hogy a mondat főhíre nem az igét, igetövet megelőző helyre kerül.

A tipológiai leírások általában néhány rövid képlettel dolgoznak: SVO, SOV, OSV, OVS, VSO, VOS. Egy-egy szimbólum különböző szerkesztettségű egységeket képviselhet: ugyanaz az S vagy O pl. pusztán alanyt, jelzős alanyt, bővített jelzőjű alanyt, illetőleg tárgyat he-lyettesíthet. Ha ilyen képletekkel leírva a helyzetet azt kell mondanunk, hogy a magyar SOV → SVO irányba fejlődik, lényegében az ősmagyaroknak valamely bizonytalan idejű, feltett alszakaszától mindmáig,¹⁸ akkor ez, úgy látszik, lényegében ellentmond a Molecz-féle megközelítésnek.

De az O, a szélesebb körből vett szakirodalmat figyelembe véve, közvetett tárgyra is vonatkozhat, ill. részeshatározó vagy akár latívuszi határozó, kötött bővít-mény jelölése is lehet. Az ilyen jelölési módot a magam munkájában lehetőleg nem követem, ezért megkülönböztetek, amikor kell, pl. SOV és S Ad V képletű mondatokat, sőt, az Ad rövidítést 1-gyel vagy 2-vel indexelve latívuszi jellegű vagy egyéb határozót: az A: *János órát vett*, B: *János az órájára nézett* ill. *János reá nézett* C: *János az órá-val játszott* mondategységek szórendi képlete így nem azonos (A: SOV, B: S Ad₁ V, C: S Ad₂ V).

Félreértés lehet a leképzett mondatrészek terjedelme, szerkesztettsége szerint is. Egy OV sorrendet jelző képlet O betűje esetleg olyan tárgyi komplexumra utalhat, mint ez az Érdy-kódexbeli szerkezet: 508: *az hatalmas puztakat kew ziklaaf heegyeket, kyetlen erdőket es*. Pedig nem arról van szó, hogy valaki magát a jelölést félreérti, vagy hogy a kutató rosszul kódolta a mondatot: Az OV jelölésmód helyes, ilyennek kell lennie, mert hiszen a mondat szintjén megjelenő mondatrészek sorrendjét vizsgáljuk.

Helyes, hogy a szórendi vizsgálatok elején, az alapvető összefüggések megismere-sésére megválasztott mondatokat elemzünk. Az egy-szerűbbtől kell haladni a bonyolul-tabb felé. Ugyanakkor az olyan ki-tételek, mint hogy az adott nyelvben vagy szövegben a neutrális mondatok szórendje ilyen vagy olyan, megszorítás eredménye. Az ilyen megszorítás a befogadás szempontjából csak akkor minősíthető pontosságnak, ha ma-gával a megszorítással a tanulmány olvasója is tisztában van. Ha megfelelő kitétel va n a szövegben, a pár sorral alább idézendő (hozzátoldó-kapcsolatos) mondat már nem vehető figyelembe, s a kapott statisztika vagy általánosítás megtévesztheti az erre nem gondoló, netán figyelmetlen olvasót. Ha pedig a fentihez hasonló kitétel a szövegben n i n c s, akkor ugyan képviselhet egy és ugyanaz az OV képlet különféle állító, tagadó, nyomatékos, nem nyomatékos, modalitásában speciális stb. mondatokat is, de ilyen alapállásból kiindulva nyilván esetenként külön értékelésre van szükség. Például, a következő adatban nem közömbös, hogy a mondat hozzátoldó kapcsolatos mondategy-ségként szerepel, s a tárgy révén az Arany János-i értelemben (1873, 10) „plusz”-os, pozitív, későbbi megfogalmazásban összefoglaló jelleg: ÉrdyK.: 508: *De meegeh az hatalmas puztakat kew zyklaaf heegyeket kyetlen erdőket ees megh veragofoytottak vala kemeen eeelthnek zent ymachagnak beythnek vygyazafnak es ifteny elmeel-*

¹⁸Mert: kizárólagos SOV rend már nincs, kizárólagos SVO rend (még?) nincs.

*kódefnek myatta.*¹⁹ Ilyen módon kapcsolt (*meegh...es*) mondatrész után már ekkor is nagyobb esélye lehetett az igekötő–igető elrendezésnek. Hasonlóképpen: ÉrdyK. 8: *Tyzen kettöd napon myndden reend bely vadak es feerghek ky fwthnak az mezókra nagy ordoytaffal.* Nem azt az eljárásmodot választom, amely elsősorban a neutrális mondatokat veszi figyelembe. Inkább arra törekszem, hogy minél több létező sorrendet észrevegyek, s létezésüket megállapítsam. A sorrend létének, esetleg megterheltségének megállapítása után sort keríthetek a sorrend szemantikai értékének, ill. kontextuális szerepének, szövegbe illeszthetőségének vizsgálatára.

A magyar nyelvvel kapcsolatban az is megjegyzendő, hogy valamely példamondat nélkül szereplő képletről olykor nem tudhatom, ill. valahányszor a szerzőnek nincsenek előzetes kikötései, nem tudom, hogy az ige benne igekötős-e vagy sem. Jelölésmód különbözősége nagyon könnyen elrejtheti a változást. Ha az **esék a gödörbe* helyett **a gödörbe esék* van, a **tevé az ládába* helyett **az ládába tevé* – formát látjuk, világos a különbség, s a különbséget ki is fejezi valamely kételemű képlet megfordítása. De hasonlóképpen, tükröződnie kell az **esék bele* → **beleesék* avagy **tevé az ládába* → **a ládába tevé* válta-kozásnak vagy változásnak, s ehhez képest kell értelmeznünk az ezek után elénk kerülő *beleesék a gödörbe*, *betevé az ládába* alakulatokat. Ez utóbbiak vagy nem lehetnek ugyanúgy V + A_d képletűek, mint a kiinduló elrendezés, vagy ha igen, akkor ki kell tűnnie, hogy szórendi szempontból a nyelv futott egy kiskört, s el kell gondolkodnunk, milyen járulékos hozadékaik voltak/vannak/nincsenek ennek a fordulónak. ÉrdyK.338: *az fejedelem ezeeben vette vona*; 190: *Ez bezeedre mynd reea haylanak az fido doktorok* 599: *az eztelen papý fejedelmek reea rohananak az zent apostolokra*, vö. Mátai 1989: 21.

A mondatok többsége ennél sokkal bonyolultabb szórendi képletet mutat, még akkor is, ha csak a mondat szintjét vesszük figyelembe, azaz ha eltekintünk is attól, hogy egy-egy szimbólum különböző szerkesztettségű névszói szintagmákat képvisel. Például, a következő, S Ad₁ V (O) képletű egységekben, az S a következő mondatrészleteket is képviselheti: ÉrdyK. 509: *ez ofween hol maftan allwnk (az en hazamhoz vÿzen)*, CzechK. 63: *Te zent weerod (en ream hwÿlon)*, KLev²⁰. 79 (1529): *cak az wrÿsten (megÿ tarcÿon)*, KulcsK. 270: *es wk (meg kewefwlenek)*; KulcsK. 268: *es wnekÿk mynden bwchefegek. (meg zydamytateek)*. Továbbá: KulcsK. 270: *es mynden kegyetlenfeeg (bel dwga w zayath)*.

3. A szöveg általános szórendi jellemzése – a gyakran érvényesülő szórendi képletek

Az ómagyar emlékekben is megvannak vagy legalábbis nem zárhatók ki az igekötőknek, igekötő-előzménynek, latívuszi bővítményeknek olyan hátravetései, mint

¹⁹A nyelvemléktár V. kötetében a *zyklaaß* helyén *zyklaaf*, az *erdóket*, *elmeelkódeefnek* formáknak *erdóket*, *elmeelkódeefnek* formák felelnek meg.

²⁰Hegedüs Attila – Papp Lajos szerk 1991.: Középkori leveleink (1541-ig). Régi magyar levéltár I. Budapest, Tankönyvkiadó.

amilyeneket a fókusz kitöltése vagy a modális érték hasonló esetekben a mai magyarban megkíván. A mai helyzethez képest „kevésbé opponálva”, több egyéb hátravetés társágában s ezért ekkor az egyértelműségtől nagyobb távolságban, tettenérhető a felszólító módot kísérő szinkrón szórendi elmozdulások ill. a tagadás következtében beálló szinkrón sorrendmódosulások. Idézhetünk a korábbi JókK.-ből: 19: *mongyad meg nekem ky neved?* : dicas mihi, quod est nomen tuum?, de az ÉrdyK.-ből is: 340: *tyztólendew atyank bochassad meg a frater Marinonak bynet es fogagg”ad be ewtet es.* Tagadószó áll az ige előtt (l. pl. Pólya 1995, 40), az esetleges igekötő az igét követi: ÉrdyK. 511: *nem marada megh.* 542 *ne kerttem volneek:* 339: *myre hog” ne meég” te el a’ fraterekkel a vafarra hogy ffaat hoznaa;* 340: *mert o h nemes a3zonyom nem yelentted volt meg ennekem ez nagy tytkot.* A hozzátoldó tagadás lehet egyes (l. Pólya 1995: 41: példái ott: NagyszK. 6, JordK. 386). Részleges kettős tagadás kódexünkben: ÉrdyK. 8: *sem ételt, sem italt nem veznek:* két, egymásnak mellérendelt ige egyszeres tagadása: ÉrdyK.8: *Tyzennegyed napon az zegen nepek... kijewnek az fewldnek vermeibewl, sem eznek, sem iznac touabba.*

Kérdő névmás jelenléte + az igekötőféle²¹ hátravetése: ÉrdyK. 5: *ky gondolhattya meg.* Egyéb elemek, mondatrészek is az ige után állnak, ha kiegészítendő kérdéssel van dolgunk: ÉrdyK. 4: *meennyen fekw”znek ma fian es ez horaban halwa.* Fontos azonban megjegyezni, hogy sem az igekötő hátravetése nem általános ebben a korban, sem az nem biztos, hogy a kérdő névmást közvetlenül követi az ige: ÉrdyK. 426: *lassatok, hallyatok mykeppen ember meg leelhety az menney dychófeeges eeletet ezen vylagon.* Utalószó (l. pl. Haader 1995: 523, 537, 570, 670, 681). vagy tartalmaz szóval kifejezett valóságos főhír befolyásolja az A) igenévi ill. B) igei szerkezet szórendjét ezekben: A: ÉrdyK. 5: *wgy keel kerezttten embernek eelny es varny hogy ha ma lenne.* A jelenséget alátámasztja az egy mondaton belüli szórendmódosulás: ÉrdyK. 11: *Atyamffyai, vala my nemew dolgok yrwan vannak: mynd az my tanwfagunkra vannak yrwan...* Az állítmányi ige tárgyának szórendi helye módosul itt: B: ÉrdyK.: 365: *(Valaky tyteket meg wtaal) enghemet wtaal meg.*

Hiánytalanul megvannak az Érdy-kódexben a következő, ma is szokásos elrendezések:

Állítmány névszói része – igei része (nv): ÉrdyK. 45: *„meel bodogok leeznek..”.* ÉrdyK. 509: *ky vag,* 510: *mert yo teeneked en nalam lettód;* ÉrdyK. 255: *„...alazatos vala...”.*

Állítmány igei része – állítmány névszói része (vn): ÉrdyK. 140: *„(ky) vala az nylwán valo bynefeknek feyedelmek”.*

Alany – állítmány (SV): Nominális mondatokban: ÉrdyK. 471 *Negyed malaztoffaga: Ez vylaghnak meg wtalaufa es zerzetben meenefe* (uo.) *Ewtód malaztoffaga epelewtóffeegh.* Hasonlóképpen (uo): *hatod mala3titya zenetlen valo ymachaag teetel.* Igei állítmánnyal: ÉrdyK. 675: *en es ayantom.*– Az alany vagy az

²¹Igekötőféle: igekötő vagy az igekötővé válás útján lévő határozószó. Itt lényegében igekötőről van szó, ennek vizsgálatát, alátámasztását azonban előadásomban nem vállalom.

alany szintagmája kezdi olykor az idéző mondatot is: ÉrdyK. 468 *Zent lewrincz monda*; 468: *Zent lewrincz felele* (de vö. alább). A kérdő, illetve vonatkozó névmás eleve kiváltja az alanyt v. az alanyi résznek az élen állását: ÉrdyK. 459: my oka leen (*hogy ewk az ydoben oda yewneenek*). ÉrdyK. 468: *aky leeth*.

Szokásos az állítmány–alany (VS) elrendezés is, főleg A) szövegkezdő, prezentáló szövegtani helyzetben; B) emocionális tagolás/elrendezés esetén (l. Elekfi 1986). C) idéző mondatokban; D) kérdő névmás okán. A: ÉrdyK. 403: *vala egy nemeſ lean*; B: *Bodogok az lelky zegenek*; ÉrdyK. 309: *ha ygaz e dologh*; C: ÉrdyK. 23: „*Monda az betegh frater*; *Monda leuita zent Lewrincz*; 509: *monda az wr ffyw*; *Es monda Decius chazar*; vö. korábban, ill. a latinban is: JókK. 96: *azert monda bodog ferencz : dixit ergo beatus Franciscus* D: ÉrdyK. 248 *kyee ez wth*.

A tárgy–állítmány (OV) sorrend példái: ÉrdyK. 3: (*hanem chak hogy*) *egymaſt zereffeetok*. A tárgyak a mondat egységek kontrasztív témáit adják itt: ÉrdyK 6: *ha maat attaak, honapot (chak) vgeertek*.

– A maihoz hasonló módon a segédige fókuszába kerül a tárgy (...OV Ad₂ INF), nem a főnévi igenév elé: 59: *Mykoron kedeeg bwlchwt akara twle venny*.

A állítmány–árgy (VO) sorrend példái: JókK. 40 *hyzem hog...* ÉrdyK. 512: *ſirattya eedes zylewtted*. A mondat egység + idézet elrendezés (l. Dömötör 1988: 295) eredménye is VO sorrend lehet.

Az SVO sorrend esetében az alany (alanyi szerkezet) nemegyszer a mondatnak a főhíre: ÉrdyK. 309: *ſzent Anthal ewfenk zerzette ez helt*. Az igekötő (*meg*) az igető + toldalékok + a *vala* segédszó után áll itt (SV Ad₁ O): ÉrdyK. 569: *Oly nagy kenyerrwleteſſeg zallotta vala meg zyeet*.

Az alany a témát adó bevezető résznek (a topiknak) egésze vagy része a következőkben. Igekötővel (itt: Ad₁ V)²² az ige előtt: SAd₁VO: ÉrdyK. 108: *Az kegyelmes wr iften megh halgataa ewket*. Az alany az ige (az igető) előtt áll: SV0: ÉrdyK. 541: *Zent Mathe kovetee az Criftuſt*. Az alanyt, mely témája a mondat egységnek, kötőszó választja el a mondat egység többi részétől: ÉrdyK. 371: *Ew kedeeg valazta maſ eeletet* (vö. pl. Károly 1995: 770–75).

SOV, ill. (SOV)OV – azaz „duplán” SOV sorrend: ÉrdyK. 79: *ky ew atyaffyaat zerety, torweent tóólt*. Ugyanitt: (...) SOV: (*hogy naponkeed keth orozlanok yewnek az pynczeben*) *kyk anne knyneret hoznak...* S Loc²³ OV: *doctoroc zent irasban keerdeſt tamaſtanak* 542: *En kedeegchak az ur iſſtent ne keertem volneek*. VOS: ÉrdyK. 7: *meel ighen zeretot teegod az te wrad iſtened*. OS...V: ÉrdyK. 542: *kyt zent Borbaſ apoſtol mynd holtyg vele hordozot*. Ad₁ VSO: *meg halgatta wr iften kenyergheeffedet*.

Nem általános, de azért gyakori a fókusznak latívuszi határozóval, ill. igekötővel való kitöltése. Ad V₁: ÉrdyK. 7: *ſeketeeben óltóznak*, 339 *zeplóben eſſeek*; 226: *el*

²²Ad₁ V: latívuszi jellegű elem (határozó, igekötő-előzmény), igekötő + ige

²³Loc: locativus, helyhatározó-ragos névszó esetleg helyhatározói szerepű határozószó, névutós névszó, ill. ezekkel kifejezett mondatrész: *helyhatározó*.

veztöttewnk volna; (SAd V:) az feyedelem ezeeben vette vona; (AD₂ AD₁ V es AD₁ V:) ÉrdyK. 194: *De mynd ezeknek elette reeatok vetyk kezóket es megh yldóznak (adwan...);* 195: *Es ottan papawa zentóleek;* 194: (S Ad₁ es S AD₁ V:) *neep neepré es orzaagh orzaagra tamad;* ÉrdyK. 226: *el veztöttwnk volna.* ÉrdyK. 654–5: *ewk ees el fakadanak Mewethwe raytta.* Már ekkor is lehet a fókuszban valamely szegmentum szokásszerűen, automatikusan, de lehet ott a mondat egység kommunikatív csúcscaként (főhírként) is. A fókuszban állhat mellérendelő szerkezet is, itt választó viszonyban: ÉrdyK. 20: *az az meeg halalanak ydeyn el valyk embernek dolga ha ffeel awagy alaa meegyen.* Szintén a fókuszban, a *kel* 'kell' segédige előtt áll, közvetlenül főnévi igen- evet bővítő kérdő névmási határozószó itt: ÉrdyK. 542: *Howa kel menny.* Jelentősen eltér viszont a mai lehetőségektől a nem fókuszban használt kérdő névmás: ÉrdyK. 5: *mert nem twggyatok meel horaban embernek fffya el yew.*

Az ÉrdyK.-ben is – miképpen más kódexekben – gyakorinak látszik, hogy a fő- kusz²⁴ egyáltalán nincs kitöltve. A legvilágosabb esetek nyilván azok, amelyekben az igető az egész mondat egységet kezdi, vagy közvetlenül, vagy valamely kötőszót követ- ve: ÉrdyK. 654: *kerdee az apathwrt ky volt volna fundatora az cla stromnak...* (Vö. még alább pl. ÉrdyK. 426, 543.)

Az sem ritka, hogy az *i g e k ö t ő* ilyen feltételek mellett is követi az *igető + toldalékok* szegmentumot (az ún. igét) – a mai magyarból táplálkozó várakozásunk ellenére: ÉrdyK. 426: *Meene ky nagy kemeenfeeges pwztaban hol chak wr istennek es az sent angyalokkal nyayaskodneek myg eelne. Es kerdee megh mykeppen volna Hogy anne fok nyelwen twdna zolny;* ÉrdyK. 543: *(Azonközbe az ew atya hala meg az had- ban annya es hamar valo napon ky mwleek)...Es azonközben hala meg az Apathwr, hywaak haza zent geelerdót es teweeek feyedelmee... Ennehañ eztendew wtan...hagyaa meg az feyedelemfeegótt;* 542: *zent Mathe meene zerechon orzagban es zalla meg Nadaber newew varafban.* A V Ad₁ szegmentumot közvetlenül követő mondatrész lehet neutrális, ill. nyomatéktalan, így akár témája is a mondatnak: ÉrdyK. 123: *Marada el a gyermek Iesus Ierusalembe* 496: *Mykoron zent Istwan kyalnak atya Gyula ky mwlt volna tamada ffeel ez gonoz kegyetlen hierczegh.* – De a főhír, s ebben a minőségben gyakran éppen az alany, ugyancsak valahová az *ige-plusz-igekötő* után kerül: ÉrdyK. 72: *Ez may zent Epistolaat yrta meg zent Lucacz apostolok yarafarol valo kenyweenek heted reezeeben;* 172: *Ez may zenth Ewangeliomot yrtaak meg az zent Ewangeliistaak zent Mathe kenyweenek hwzon harmad reezeeben;* 175: *Ez may zent Epistolaat yrta meg eredeth zerent Belcz Ecclesiastici xv. egygyk kenyweenek tyzen ewtód reezeeben;* 175: *Ez may zenth Ewangeliomot yrta meg zenth Ianos ewangeliista kenyweenek huwzon eeggyed reezeeben;* 178: *Ez may zent Epistolaat yrta meg bodogffugos zent Ianos ewangeliista latafarol valo kenynek tyzen neegyed reezeeben;* 178: *Ez may zenth Ewangeliomot yrta meg eredeth zerent zent Mathe ewangeliista kenyweenek mafod reezeeben;* 181: *Ez may zenth Epistolaat yrta meg bólcz egygyk kenyweenyek (!) tyzen*

²⁴Az igét, pontosabban az igetővet megelőző, hangsúlyos és az igetővel egy szólabban ejtett szeg- mentum helye, pozíciója.

harmad reezeeben; 182: Ez zenth Ewangeliomot yrta megh zent Ianos Ewangelista kenyweenek tyzen kettöd reezeeben; 184: Ez may zenth ynnepnek Epistolayat es Ewe-abgeliomaat meg talallyatok karacson elöt zent miklos pyspeknek napyaan Ezen lewelnek elötte; 190: Dicsófeeges remete zent palnak eeleteet yrta meg zent Ieronimos doctor, czodalatos es bölcz twdomannyal, Az ydewben, mykoron yrnanak zyletethnek wtanna keth zaa3 ewthwen haat eztendoeben Decius czaaarnak wrafaga alath...; 191: Ez may zent ynnepnek Epistolayat yrta meg Bodoghsgagos zent paul Apostol az sydoknak yrth leweleenek tyzen eeggyed reezeeben; 194: Ez may zenth ewangeliomot yrta meg zenth lucacz kenyweenek hwzon eeggyed reezeeben. (Es leen eredety az ydoben mykoron ydwezoytenk vona harmyncz három eztendóff....); 198: Ez may zenth ynnepnek Epistolaiat es zent ewangeliomaat ha ky akarya meg tely meg²⁵ zent Borbala azzon ynnepe napyan Karachon elóth; 203: Ez may zent Epistola Es ewangeliom vannak meg yrwan zent Tamaf pifpek es martyrr napyan karachon wtan; 205: Ez may zent Epystolaat yrta meg Lucas Apostolok Iarasokrol zerzett kenyweenek kylenczed reezeeben mondwan:...martyr napyan karachon wtan, ha kynek kel meg magyarazny ott meg leely; 207: Ez may zenth ewangeliomot yrta meg zenth Mathe ewangelista kenyweenek tyzen kylenczed reezeeben. (Es leen eredety az ydoeben mykoron Idwezeytenk vona haryncz három eztendós ew emberfeghe zerent; 208: Ez may zent Epistolat yrta meg zent Malachyas pptha kenyweenek harmad reezeeben, kyben...209: Ez may zent Ewangeliomot yrta meg zent Lucath kenyweenek mafod reezeeben. (Es leen eredety Cristuf zyletefeenek elfew eztendeyben...).

Ellenpélda, az ige előtt betöltött fókusszal, ugyanakkor az ige utáni részbe tett főhírrrel: ÉrdyK. 212: *Ez may zent ynnepnek Epistolaya meg* vagyon yrwan Karachon wtan valo zent *Thamaf* napyan, mynd ew zent ewangeliomawal eegytembe. Ismét üres a fókusz: ÉrdyK. 215: *Dichewfeges zent Agota azzonnak zent Inneppeerol Kynek zent Epistolaya es vannak meg yrwan zent Borbala azzon napyan karachon elöt.* 226: *Ez may zent Epistolaat yrta megh zent pal apostol Effefombelyeknek yrth lewelenek mafod reezeeben...* 27: *Ez may zent ewangeliomnak eredety leen ydew zerent wrwnk Iesuf xpufnak ffl tamadafanak wtanna, mykoron...* 230: *Ez may zent epistolaat yrta megh zent lucach Apostolok yarafarol valo kenynek elfew reezeeben...* 231: *Ez may zent ewangeliomot yrta meg zent Ianos kenywenek tyzen ewtod reezeeben...* Mikoron.vona harmyncz három ezendós es ew zent halalanak mafod nappal elette. 233: *Ez may zent Innepnek epistolaya es zent ewangelioma vannak meg yrwan es magyarazwan zent Miklos pyspek Innep napyaan;* 239: *Ez may zenth Innepnek Epistolaya megh vagyon yrwan ennek elette zenth Anthal napyan. Uo.: Ez may zenth ewangeliomot kedeeg yrta meg zenth Lucach ewangelista ewangeliomrol zerzet kenywenek tyzenkettöd reezeeben;* 242: *Dychofeges zent Benedek atyanknak ew tekeelletes es zenthfeges eeleteet zerzette es yrta megh Bodoghsgagos zent Gergel papa mynt hywebben es ygazban lehetet nag fok lambornak byzon bezede wtan.*

²⁵Ha a két *meg* egyaránt igekötő, akkor olyan tévesztéssel van dolgunk, amely arra utal, hogy az adott helyzetben minkét szórendi megoldás lehetséges volt. Az ilyen tévesztések erősen alátámasztják az adott elrendezések fakultatívását.

4. Záró megjegyzések. – Nem véletlen, hogy az utolsó adatsort megnyújtottam. Szerettem volna, ha a sok mondat érezhetően hasonló szövegbeli helyzete – az ismétlődés folytán – világosan kiderül, ha az olvasó nemcsak érti, hanem érzékeli is, milyen információeloszlást teszek föl a példázott típusú mondatokban.

Évszázadokkal később Arany János gyakorlatilag felrója a kortárs tollforgatóknak az igekötő túl gyakori hátravetését. Arany János múlt századi – közelmúltbeli – csúfalkodó rossz mondatai azonban nem olyanok, mint az általam fentebb idézett Érdy-kódex-beli mondatok, hanem olyanok, amelyeknek igeelőző fókuszát a miodoros szerzőket utánzó Arany János mintegy kellő indok nélkül kiemelt mondatrészekkel töltötte be. Ez azt is jelenti, hogy Arany János már olyan alapra építette tréfálkozását, ahol nyomatékltalan mondatban többnyire nem indokolt az igekötő hátravetése, s ahol a főhír többnyire az igeelőző fókuszban van.

Arany csipkelődő írásának címe: *A jövő stilusa*. Írásának nyelvtörténei és stílus-történeti tanulságait érdemes volna alaposabban végiggondolni.

IRODALOM

- Arany János 1873: A szórend, *Magyar Nyelvőr* 2, 7–11.
- Arany János é. n. (1937): A jövő stilusa, in *Összes prózai művei és műfordításai*, Budapest, Franklin-társulás, 999–1002.
- Bán Imre 1976: *A Karthauzi Névtelen műveltsége = Irodalomtörténeti Füzetek* 88, Budapest, Akadémiai.
- Bárczi Géza 1954: Tevel, *Magyar Nyelv* 50, 375–9.
- Behrens Leila 1989: *Textanalyse und Sprachwandel: Historische Syntax des Ungarischen: ein empirisches Modell*, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris, Peter Lang.
- Bottyán János 1982: *A magyar Biblia évszázadai*, Budapest, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.
- Dienes Erzsébet 1957: Az Érdy-Kódex kétbetűs magánhangzói és Suhajda Lajos tanulmánya, *Néprajz és Nyelvtudomány* 1, 111–24.
- Dienes Erzsébet 1977: Bán Imre 1976: A karthausi Névtelen műveltsége, *Magyar Nyelv*, 73, 377–80.
- Dienes Erzsébet 1988: A művészi prózai nyelv néhány sajátossága az Érdy-kódexben, in Kiss Jenő – Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése*, Budapest, Akadémiai, 260–7.
- Dienes Erzsébet, 1990: A Vizsolyi Biblia kéziratos fordítási előzményeiről, in Barcza József szerk.: *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 51–69.

- Dömötör Adrienne 1988: A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben, *Magyar Nyelv*, 1988/3, 283–95.
- Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Fajcsek Magda 1942: *Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben*. Budapest, Röttig-Romwalter Nyomda-Részvénytársaság (Sopron).
- Fazakas Emese 1996: A nyelvi világmodell ideje a kései ómagyar kor nyelvelmékeinek tükrében, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 40/1, 25–41, 40/2, 161–79.
- Fukaya Shitoshi (= Hukaya Sitosi) 1988: A functional analysis of topic-comment structure of Hungarian – contrasted with Japanese, in Hidasi Judit szerk.: *Contrastive studies Hungarian–Japanese*. Budapest, Akadémiai, 32–77.
- Haader Lea – Papp Zsuzsanna 1999 közz.: *Kulcsár-kódex 1539: A nyelvelmék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- S. Hámori Antónia 1995: Az alárendelő szerkezetek: A melléknévi, számnévi, határozói szerkezetek, in Benkő Loránd–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan – Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 426–73.
- Hegedűs Attila – Papp Lajos 1991: *Középkori leveleink (1541-ig): Régi magyar levéltár*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Horváth János 1931: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- Hukaya Sitosi (= Fukaya Shitoshi) 1977: *A magyar nyelv cím-hír szerkezete*, kézirat, egyetemi szakdolgozat, Budapest, ELTE.
- É. Kiss Katalin 1978: A magyar mondatok egy szintaktikai modellje. *Nyelvtudományi Közlemények*, 80, 261–86.
- Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára II*, Budapest, Akadémiai.
- Madas Edit 1985: Urbán pápa két legendája az Érdy-kódexben, in Kovács Sándor Iván szerk.: *Prodromus: Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, Budapest, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete.
- Madas Edit 1998a: *Az Érdy-kódex perikópái a bibliai könyvek rendjében a párhuzamos helyek feltüntetésével*, kézirat.
- Madas Edit 1998b: *Az Érdy-kódex forrásai és párhuzamos helyei*, kézirat.
- Madas Edit 1998c: *Az Érdy-kódex perikópa-fordításainak helyéről középkori bibliafordításaink sorában*, kézirat.
- Mátai Mária 1989: *Igekötőrendszerünk történetéből = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 187*, Budapest.
- Molecz Béla 1900: *A magyar szórend történeti fejlődése*, Budapest, a szerző kiadása.
- Pais Dezső 1927: Lövél és Lőd, Sásony, Suska, suskás (Szó és szólásmagyarzatok), *Magyar Nyelv* 23, 53–4.

- Pólya Katalin 1995: A mondat fajai modalitásuk szerint, in Benkő Loránd–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan – Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 19–42.
- Szerecz Alajos Imre 1916: *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*, Budapest, Franklin.
- Tarnai Andor: „*A magyar nyelvet írni kezdik*” – irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Budapest, Akadémiai.
- G. Varga Györgyi 1992: A névmások, in Benkő Loránd–E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor: Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 455–569.
- H. Varga Gyula 1993: A magyar igekötők szórendi típusai, *Magyar Nyelv* 89, 312–8.
- Varga László 1986: Vélemények a magyar mondat hangsúlyozásáról – avagy Brassai és a többiek. *Nyelvtudományi Közlemények* 88, 181–8.
- Volf György közz. 1876: *Érdy Codex I–II = Nyelveléktár 4–5*, Budapest, MTA.
- Wacha Balázs 1995: A mondat szórendje, in Benkő Loránd–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 155–209.

